

Prodor staljinizma u političku ekonomiju socijalizma

Adolf Dragičević

Pravni fakultet, Zagreb

Sažetak

Autor analizira razvoj i sudbinu političke ekonomije, posebice političke ekonomije socijalizma, u Sovjetskom Savezu, a posredno i u drugim socijalističkim zemljama. Osobito upozoruje na korišćene staljinizma u političkoj ekonomiji socijalizma, koje vidi u tradiciji i praksi jednopartijskoga političkog sustava, uvjerenju u točnost iskaza vlastitoga ideologijskoga diskursa, te u demagoškim razlozima koji su i doprinijeli nastanku staljinizma. Politička ekonomija u Sovjetskom Savezu od Staljinove vladavine pa do novijega doba svedena je na izučavanje kapitalističkoga načina proizvodnje i deskripciju konkretnih mjera ekonomske politike u zemlji. Vanjski izraz toga stanja jest poistovjećivanje političke ekonomije s ekonomikom i ekonomskom politikom.

Autor analizira neke ključne postavke sovjetske ekonomske misli toga razdoblja. On kritički komentira tezu da svaki društveni način proizvodnje ima vlastiti »osnovni ekonomski zakon«, iz kojeg je izvedeno i formulirano pet »osnovnih ekonomskih zakona«: prvobitne zajednice, robovlasništva, feudalizma, kapitalizma i socijalizma. Autor upozoruje da Marxova teorija upućuje na postojanje jednoga općeg ekonomskog zakona, koji je djelatan u svakome načinu proizvodnje: zakona razmjernosti. Kritički se osvrće i na neke druge Staljinove i sovjetske ekonomske postavke: o društvenoj podjeli rada, mogućnostima i načinima prevladavanja podjele između umnoga i fizičkoga rada, o problematici viška rada i viška proizvoda itd.

Krajem 1982. godine NIN je objelodanio dio izlaganja dr Zorana Pjanića na jednome skupu na njegovu Fakultetu. Stari je profesor, naš istaknuti ekonomski mislilac, istakao i tom prigodom jednostavan razlog zbog kojega ekonomska i uopće društvena misao u nas nije u stanju potražiti valjani odgovor na aktualne probleme i slobodnije krenuti u potragu za boljim rješenjima u organiziranju i razvoju društva. Društvene su znanosti — napose politička ekonomija socijalizma — sputane unaprijed određenim ideologijskim i političkim okvirima unutar kojih moraju sabiti svoja razmišljanja i zaključivanja. Političkoj ekonomiji socijalizma precizno su određene proturječnosti kojima treba da se bavi. »Odozgo« su formulirana temeljna pitanja koja sebi treba da postavlja. Naposljetku, tu su i odgovori do kojih znanstveno istra-

živanje jedino može doći javno. Tome nema alternative. Svako izlaženje izvan »opredjeljenja« i svako suprotstavljanje »liniji« ravni su zločinu protiv naroda, države, politike i ideologije.

Kakva se znanost u tome ambijentu i okruženju može razvijati? Profesor ne krije svoje sumnje i male nade. U drugoj raspravi o političkoj ekonomiji socijalizma (objavljenj u časopisu *Ekonomist* br. 3/1982) on pledira za dokidanje političkog dirigiranja znanstvenim istraživanjima društvenih problema. Smatra da tu uvelike zaostajemo za drugim područjima duhovnog stvaralaštva, te zaključuje: »Još pedesetih godina umjetničko i književno stvaralaštvo ove zemlje se oslobodilo velikim dijelom od političkog pritiska. Mislim, bez obzira na to što je veza između ekonomike i politike mnogo prisnija nego između politike i pomenutih stvaralačkih oblasti, takav stepen nezavisnosti moramo ostvariti.«

Povijest tih nastojanja i dirigiranja društvenim istraživanjima u političkoj ekonomiji socijalizma još je starija. Podaci su im u prvoj zemlji socijalizma, a u nas su ušančena odmah nakon rata. Ta je praksa zadržana do naših dana i čvrsto je zagovarana i branjena s najkompetentnijih, a to znači i s najmoćnijih, mjesta. I to je jedno od staljinističkih naslijeđa kojega se ni ne pokušavamo odreći. Kamo ono vodi, najbolje pokazuje žalosna slika najstarije političke ekonomije socijalizma.

Povjesničare ekonomske misli slabo zaokuplja interes za izučavanjem toga zaostajanja. Rijetko tko traga za razlozima i uzrocima upadljiva zaostajanja sovjetske (i svake druge, pa i naše) političke ekonomije, naročito kada istražuje i objašnjava socijalistički način proizvodnje. U tom se pogledu ističe mađarski ekonomist I. Friss koji smatra da su u tom zaostajanju odlučujuću ulogu odigrala dva momenta: s jedne strane, shvaćanje da su statistički podaci većinom državna tajna za znanstvene analize, pa se do njih teško dolazi i još teže pribavlja odobrenje da bude javno korišten; s druge strane, Staljinov utjecaj u toj znanosti koji je proistekao iz njegova uvjerenja da je jedini sposoban razvijati marksističku ekonomsku teoriju.¹

S kultom Staljinove ličnosti rastao je i kult njegove ekonomske misli, koji je poprimio sve grotesknije razmjere. Sve je bilo manje članaka, rasprava, knjiga i udžbenika u kojima se pisac ne bi, u više navrata, pozivao na neki njegov pisani rad ili govor. Pripisivana su mu neizmjerena zaslužena i nezaslužena priznanja i pohvale za svaku izgovorenu riječ koja je mogla biti uvrštena na područje političke ekonomije. Slavljene je kao genijalni, najmudriji i nedostiživi teoretičar političke ekonomije socijalizma — pravi i jedini dostojni i dosljedni nasljednik Marxa, Engelsa i Lenjina.

Trebalo je dosta vremena da se Staljin popne na tron najuglednijeg i zapravo jedinoga originalnog teoretičara političke ekonomije socijalizma. Dobrim dijelom i zato što je djelovao u sredini koja je i prije i poslije oktobarske revolucije imala impozantan broj vrsnih ekonomskih teoretičara, koje je znanstvena javnost dobro poznavala i vrlo cijenila. Ruski, i kasnije, sovjetski ekonomisti aktivno sudjeluju u mnogim raspravama u zemlji i izvan nje. Formirane su škole ekonomske misli koje su krenule u potragu za valjanim objašnjenjima novih pojava i putova daljnjeg razvoja. Dvadesetih go-

¹ *Political Economy of Socialism in the Making*, u zborniku »For the Progress of Marxist Economics«, Budapešt, 1967.

dina zapamćene su žive polemike i mnoga suprotstavljanja i plodna ukrštanja interesantnih pogleda i teorijskih osmišljavanja.

U to vrijeme Staljinu nije ni na kraj pameti bilo da se uključi u te rasprave i sukobe. Nije im bio dorastao ni po znanju niti po vještini nadmetanja u teorijskim okršajima, premda mu nisu bili po volji sadržaj i smjer kretanja interesa vodećih ekonomista. Uostalom, u to je doba, naročito krajem toga razdoblja, isuviše bio zaokupljen borbom za mjesto prvog čovjeka na vlasti da bi mogao otvoriti i tu frontu. Prividni mir ipak se nije mogao dugo održati jer su ekonomski teoretičari mahom oštro kritizirali njegove mjere na područjima industrijalizacije, kolektivizacije sela, planiranja, investicija, raspodjele osobnih dohodaka itd., ili su se jednostavno prepuštali minucioznim raspravama o problemima ekonomske teorije, koji su bili daleko od aktualne privredne prakse (suština i veličina vrijednosti, sadržaj apstraktnog rada, robni fetišizam, predmet političke ekonomije, proizvodni i neproizvodni rad, proizvodne snage i proizvodni odnosi itd.).

Staljinu nije bila potrebna toliko pomoć ekonomskih pisaca u traženju optimalnih rješenja i pravaca razvoja, koliko mu je bila potrebna njihova podrška svim mjerama i zahvatima u formiranju kolektivističkog društva, odnosno u procesu totalnoga socijalističkog podržavljenja. Bilo je potrebno da sve što poduzima, ekonomska misao opravdava, glosira, hvali i razrađuje. Sukob je bio neminovan i mogli su preživjeti samo oni koji su se tome zakretu odmah priklonili, odnosno uglavnom oni koji su u tom stilu djelovali i otprije. Ostale je progutala pomrčina čistki što su u redovima ekonomista započele već 1930. godine, kada je pohapšena, a početkom naredne godine i osuđena, veća grupa istaknutih znanstvenih radnika iz Gosplana i Vrhovnog sovjeta narodne privrede.²

Prvi Staljinov napad na ekonomiste kao znanstvene radnike uslijedio je u govoru na Konferenciji agrarista — marksista 27. prosinca 1929. godine. Na početku toga istupa, nakon kratke pohvale kolhoznoga pokreta, on upućuje oštru kritiku ekonomskoj teoriji.³

Nekoliko tjedana kasnije Staljin izravno napada dvije vodeće škole u političkoj ekonomiji koje predvode Isak Iljič Rubin i Nikolaj Buharin. Rubin je dominirao nastavom političke ekonomije na visokim školama⁴, kojima je zamjereno da podliježu »rubinovščini«. Buharin je pripadao političkom vrhu i ta mu je pozicija osiguravala snažan teorijski utjecaj na svakome pod-

² Sudeno im je pod optužbom da su formirali kontrarevolucionarnu organizaciju »Ujedinjeni biro menjševika«, u cilju okupljanja opozicijskih snaga, sabotiranja privredne izgradnje zemlje i dovođenja do strane intervencije. V. Miljutin i B. Borilin pisali su protiv njih u časopisima *Planovoe hozjajstvo* br. 1/1930, *Problemi ekonomiki* br. 1/1930, *Boljševik* br. 2/1930, te u listu *Pravda* od 13. siječnja 1931. i 7. ožujka 1931. Više informacija o tim događajima moguće je naći u djelima: R. Schlesinger, *A Note on the Context of Early Soviet Planning*, »Soviet Studies« br. 1/1964; N. Jasny, *Soviet Economists of the Twenties*, Cambridge 1972; R. Medvedev, *Le stalinisme*, Paris 1972.

³ J. V. Staljin, *O pitanjima agrarne politike u SSSR*, »Pitanja lenjinizma«, Zagreb 1946, str. 267-268.

⁴ N. Jasny, *Soviet Economists of the Twenties*, str. 34.

ručju. Prvom je pripisivan idealistički, a drugom mehanicistički pristup političkoj ekonomiji, barem su tako ocjenjivani njihovi oštri sporovi.⁵

Kako su ubrzo počeli progoni i hapšenja, nastala je mučna situacija, osobito u redovima nastavnika koji su predavali političku ekonomiju. Rasprave, koje su bile izložene kritici, uvelike su se odnosile na probleme robne proizvodnje, njezine uloge i rasprostranjenosti, prirode i sadržaja njezinih kategorija u promijenjenim uvjetima, odnosa tržišta i plana, karaktera i uloge ekonomskih zakona, regulatora socijalističkog privređivanja, proizvodnog i neproizvodnog rada, raspodjele proizvoda, viška rada i viška proizvoda itd. Nastaju posvemašnja zbrka i masovni bijeg od političke ekonomije. Politička se ekonomija zapravo svodi na izučavanje kapitalističkog načina proizvodnje i puko opisivanje konkretnih mjera i procesa ekonomike i ekonomske politike u izgradnji prve socijalističke zemlje.

Proučavanje materijalnog života socijalističkog društva bilo je toliko oskudno i površno da se naposljetku u to umiješao i sam CK SKP(b). On donosi 1936. godine odluku *O perestrojke prepodovanja političeskoj ekonomii*, kojom se umjesto ekonomske politike u nastavu uvodi tečaj političke ekonomije socijalizma i nalaže ekonomistima da razrade strukturu toga predmeta i prirede odgovarajući udžbenik. U studenome iste godine održano je savjetovanje nastavnika političke ekonomije (pod vodstvom Ostrovitjanova, Mendelsova i Leontjeva), na kojemu je prihvaćena nova struktura tečaja političke ekonomije s posebnim (većim) dijelom pod naslovom »Socijalizam«.

Udžbenika, pak, nije bilo, pa se o tome raspravlja i na Savjetu društvenih nauka AN SSSR krajem 1938. godine u pretresanju rada Instituta ekonomike u toj godini. Naredne godine jednostavno je obustavljena nastava političke ekonomije dok ne bude dogotovljen udžbenik za taj predmet. Nakon mnogih dotjerivanja jedna je varijanta toga udžbenika dostavljena Staljinu koji je, početkom 1941. primio grupu njegovih sastavljača i izložio im niz načelnih zamjerki. Kako udžbenika i nadalje nije bilo, a 1943. ponovno je uvedena nastava političke ekonomije, to se u časopisu *Pod znamenem marksizma* (br. 7-8/1943) pojavio redakcijski članak *Nekatorie voprosi prepodovanja političeskoj ekonomii* u kojemu se nastavnicima toga predmeta daju uputstva što i kako da predaju.⁶

U članku su uvodno izneseni nedostaci dotadašnjih programa i udžbenika političke ekonomije, za koju je rečeno da je »gotovo uvijek pretvarana od opće historijske nauke, koja izučava živo tkivo realne stvarnosti, u skup nenaučnih apstrakcija i beživotnih shema. Samim tim izučavanje političke ekonomije, koje treba da igra vidnu ulogu u formiranju pogleda na svijet graditelja socijalizma i da uči ljubavi prema našoj sovjetskoj domovini a mržnji prema njezinim neprijateljima, za studente se često pretvaralo u dosadnu dužnost. Pojava *Kratkog kursa historije SKP (b)*, ove enciklopedije

⁵ *Otvjet tovariščam Sverdlovcem*, »Sočinenija«, sv. 12, Moskva 1949, str. 190.

⁶ Smatra se da je članak sačinjen po Staljinovim primjedbama i uputstvima. J. F. Normano drži da ga je napisao Leontjev (*The Spirit of Russian Economics*, New York 1945, str. 145). U inozemstvu je različito ocjenjivan. Jednu raspravu prikazuje Z. Pjanić (*Socijalistička privreda i njeni osnovni tipovi*, u knjizi »Politička ekonomija«, red. S. Jurin, Beograd 1976, str. 549). Članak je poslije rata objavila zagrebačka »Kultura« pod naslovom *Neka pitanja o nastavi političke ekonomije*.

osnovnih znanja iz oblasti marksističko-lenjinističke teorije, naoružala je sve redove naučnih radnika, među njima i ekonomiste, i dala im obrazac i primjer za preuređenje cijelog rada. Suglasno direktivi Centralnog komiteta naše partije u stvaranju kratkog kursa političke ekonomije uloženo je mnogo truda. Tokom toga rada CK partije dao je niz važnih i principijelnih smjernica i uputstava u pogledu najosnovnijih pitanja političke ekonomije.«

Iznose se preporuke i direktive u kojemu se moraju kretati izučavanje i nastava političke ekonomije. Tko bude proučavao razvoj sovjetske ekonomske misli u slijedećih deset godina lako će zapaziti da su se ekonomisti u svojim izlaganjima strogo pridržavali tih uputa. U tom se razdoblju ipak nije pojavio nagoviješten ili neki drugi udžbenik političke ekonomije. Pokušaj predavača moskovske partijske škole da nešto učine završio je s nekoliko brošura (prevedenih i u nas), u kojima se, pored predmeta, metoda i pretkapitalističkih formacija, popularno izlažu i odjeljci Marxova *Kapitala*.

Očekivanja je ipak trebalo ispuniti, pa je Ekonomski institut AN SSSR iza rata najavio objavljivanje udžbenika političke ekonomije socijalizma, a zatim i izradu cjelovita udžbenika koji će zahvatiti sve ekonomske formacije društva. Prvi njegov nacrt dostavljen je 1951. Centralnom komitetu i u studenome je o njemu raspravljano. Sav je zatim materijal predan Staljinu i on je u travnju 1952. dao svoje primjedbe, objavljene u časopisu *Boljševik* br. 18/1952. pod naslovom *Ekonomičeskie problemi socializma v SSSR*. Na osnovi tih novih primjedbi sačinjen je i objelodanjen 1954. godine službeni udžbenik *Političeskaja ekonomija*, koji postaje obveznom literaturom na višim školama i fakultetima.⁸

Polovicu udžbenika zauzima obrada pretkapitalističkih načina proizvodnje i svih faza razvoja kapitalizma, a drugu polovicu socijalistička ekonomska formacija.

Novost je u uključenju problematike *opće krize kapitalizma*, koja se ogleda u »svestranoj krizi svjetskog kapitalističkog sistema, karakteriziranoj ratovima i revolucijama, borbom između umirućeg kapitalizma i rastućeg socijalizma«. Dobru stranu toga prikaza prati pogrešno uvjerenje da se u sredinama koje je zahvatila opća kriza ujedno ne odvija i postupna transformacija u pravcu socijalizma. Socijalizam nije svjetski proces, nego je prisutan samo u zemljama u kojima je političkom revolucijom srušen kapitalizam. Ne uvida se da se i u zemljama visokorazvijenog kapitalizma ostvaruje postupni prijelaz k socijalizmu pod plaštom klasične buržoaske demokracije.⁹

Nisu, također, u potpunosti mjeri uzete u obzir i sve pozitivne novine što ih donosi zaokret ka *državnom kapitalizmu*. Zaokret proizlazi iz materijalne nužnosti da se, u cilju očuvanja postignutog kapitalističkim podržavljenjem stvore povoljniji okviri i odnosi što omogućuju da se, uz sva ograničenja, zadrži monopol i interes privatnog vlasništva. Nije poklonjena dužna pažnja ni progresivnim učincima i posljedicama toga zaokreta, u smislu reduciranja

7 Iscrpan prikaz tih promjenljivih shvaćanja dajemo u knjizi *Potrebni rad i višak rada*, Zagreb 1957, pogl. IV.

8 pisci su K. V. Ostrovitjanov, D. T. Šepilov, L. A. Leontjev, I. D. Laptev, I. I. Kuzminov, L. M. Gatovski, P. F. Judin, A. I. Paškov i V. I. Pereslegin. Konačna redakcija povjerena je šestorici prvih autora.

9 E. Kardelj, *Socijalistička demokracija u jugoslavenskoj praksi*, »Borba« od 1. siječnja 1955.

privatnog vlasništva i privatne inicijative, širenja i snaženja kolektivizacije, podružljavanja funkcija upravljanja, preuzimanja brige za interese cjeline, programiranja i planiranja nacionalnog razvoja, socijalne skrbi, rješavanja problema školovanja i zaposlenosti, sve veće međunarodne povezanosti i suradnje itd. Umjesto toga, kapitalizam i socijalizam egzistiraju u toj knjizi, a i u kasnijoj literaturi, kao dva odvojena i posve različita svijeta.

I nadalje ostaje stara bolest u prikazu socijalističkog načina proizvodnje, pa ekonomika i ekonomska politika Sovjetskog Saveza ispunjavaju sadržaj političke ekonomije socijalizma. To je ujedno obrazac za sve zemlje svijeta, koje su socijalističke samo ako idu istim putem i ostvaruju ekonomske procese i odnose proizvodnje u kojima su glavni elementi društvenog uređenja: *komunistička partija* — jezgra sistema, *država* — glavno oruđe i jamac društvenog razvoja i preobražaja, te društveno-političke organizacije kojima su obuhvaćeni i pomoću kojih se djeluje na trudbenike.¹⁰ Trajno snaženje partije i države u toj teoriji nalazi svoje opravdanje. U Staljinovim primjedbama i na stranicama toga udžbenika nema mjesta problematici *odumiranja države, udruživanja i samoupravljanja* radničke klase.

Udžbenik ispravno ocjenjuje *ekonomske zakone* kao objektivne zakone koji izražavaju bit ekonomskih pojava i procesa, njihovu neophodnu, trajnu i čvrstu povezanost i međuovisnost, koja nestaje i prestaje djelovati ovisno o određenim uvjetima materijalnog života, mimo volje, svijesti i namjera ljudi. Ali, u konkretiziranju te definicije nastaju krupne pogreške. Prije svega, pogreška je sadržana već u određivanju *zakona ekonomskog razvitka društva* koji je sveden na »zakon podudaranja proizvodnih odnosa s karakteristikom proizvodnih snaga«. To je »podudaranje« doista jedan objektivni zakon, ali nipošto ne ekonomski, nego *društveni zakon*, kretanja i razvitka ljudskog društva i neminovnog prijelaza iz jedne društvene formacije u drugu, napredniju i savršeniju formaciju društvene reprodukcije. Zakon »podudaranja« objašnjava smjene društvenih sistema, ali ne objašnjava njihov *ekonomski razvitak*; on ne ističe motornu snagu koja tjera pojedince i klase da, ponekad i protiv svoje volje, razvijaju proizvodne snage i unapređuju metode i oblike materijalne proizvodnje. Objašnjenje treba tražiti u *osnovnome ekonomskom zakonu* koji, u prvoj i posljednjoj instanciji, vlada svim privrednim procesima u svim načinima proizvodnje.

Uvažavajući Staljinove direktive, pisci udžbenika polaze od pretpostavke da svaki pojedini društveni način proizvodnje ima svoj *specifični* »osnovni ekonomski zakon«. U skladu s tim formulirano je i definirano *pet osnovnih*

¹⁰ Od početka sedamdesetih godina, a i nešto ranije, zastupa se stajalište da je u Sovjetskom Savezu formirano »razvijeno« ili »zrelo« socijalističko društvo, odnosno »razvijeni socijalizam« ili »zreli socijalizam«, prema kojemu idu sve druge socijalističke zemlje. Dopušteno je da na tom putu mogu postojati i nešto drugačije metode i procesi nego što su bili u prvoj socijalističkoj zemlji. Ali, zato je sadašnji sistem zrelog socijalizma uzor i obveza za sve druge narode koji i sami žele dostići razvijeno socijalističko društveno uređenje. Časopis *Marksizam u svetu* donosi u br. 5—6/1974. izabrane tekstove o tome aktualnom socijalističkom svjetonazoru. Posebno upozorujemo na uvodno izlaganje S. Zivanova, kao i na studiju Š. Deren-Antoljak, *Politički sistem razvijenog sovjetskog društva*, »Pitanja« br. 5—6/1978.

ekonomskih zakona: prvobitne zajednice, robovlasništva, feudalizma, kapitalizma i socijalizma.

Marxova ekonomska teorija pokazuje da u društvu, svakome društvu, djeluje *jedan te isti*, jedinstveni, sveobuhvatni i općenito važeći *osnovni ekonomski zakon*, kao zakon materijalnog razvitka i kretanja. Njegov se povijesni karakter ogleda u tome što u različitim uvjetima i u različitim periodima *mijenja oblik* svoga konkretnog ispoljavanja i društvenog provođenja. Stoga je osnovni ekonomski zakon *opći ekonomski zakon*, tj. takav ekonomski zakon koji nužno djeluje u svakome načinu proizvodnje. U spomenutom pismu Kugelmannu Marx daje najjednostavnije objašnjenje toga zakona ističući da »zna svako dijete« ne samo da bi pocrkala svaka nacija kad bi obustavila rad za nekoliko tjedana, nego i da *mase proizvoda* koje odgovaraju *različitim potrebama zahtijevaju različite i kvantitativno određene mase ukupnoga društvenog rada*. Stoga ne treba mnogo oštroumnosti da se shvati kako ta »nužnost podjele društvenog rada u *određenim razmjerima* ne može da bude ukinuta određenim oblikom društvene proizvodnje, nego da ona može promijeniti samo *svoj pojavni oblik*«. ¹¹

S procesima birokratizacije sovjetskog društva nameće se pitanje zaoštavanja i prevladavanja suprotnosti između *umnog* i *fizičkog rada*. Marx je pisao o »ropskoj potčinjenosti individuuma društvenoj podieli rada« i stalno je isticao da je njezino dokidanje prvi uvjet istinske zajednice. Engels je u tom prevladavanju vidio glavni socijalni cilj socijalističkog društva. Lenjin je upozoravao da upravo iz te osnove proizlaze najveće društvene nejednakosti u prijelaznoj etapi. Svojedobno je i Staljin, boreći se protiv anarhista, prihvaćao te stavove i isticao kako će u komunizmu nestati dioba na »crni« i »bijeli« rad. ¹² Kasnije, međutim, zauzima suprotno stajalište. Da bi se »riješile« suprotnosti između umnog i fizičkog rada nisu potrebne nikakve promjene u socijalnoj strukturi žitelja i samih proizvođača. Dovoljno je tek »podići kulturni i tehnički nivo radničke klase na nivo inženjera i tehničara«. ¹³

Polazeći od te direktive mnogi su ekonomisti često dolazili na pozicije njemačkog filozofa Eugena Dühringa, čijemu se »socijalizmu«, koji »ovjekovječuje« na jednoj strani »profesionalne arhitekta« a na drugoj »profesionalne gurače kolica«. Engels otvoreno izrugivao. ¹⁴ Jedan od vodećih ekonomista, G. Kozlov, piše kako »ta Engelsova postavka nije točna. Iskustvo socijalističke izgradnje opovrgava tu postavku . . . i pokazuje da je nemoguće uništiti specijalizaciju. Potpuno uništenje suprotnosti između umnog i fizičkog rada ne znači uništenje specijalnosti . . . nego povišenje kvalifikacije svih radnika na nivo inženjera i tehničara«. ¹⁵ Nestat će razlike u kvalifikaciji radnika i inženjera, odnosno tehničara, što bi se moglo tumačiti kao da će svi biti inženjeri i tehničari, a ipak to neće značiti uništenje specijalnosti.

11 Pismo Kugelmannu od 11. srpnja 1868.

12 *Anarhizam ili socijalizam*, »Sočinenija«, sv. I, str. 361.

13 *Govor na prvom svesaveznom savjetovanju stahanovaca*, »Pitanja lenjinizma«, str. 471.

14 *Anti-Dührin*, str. 208—209.

15 *Lenjin i Staljin — sozdатели političeskoj ekonomii socializma*, »Voprosi ekonomiki« br. 1/1948, str. 16—17.

Pojavili su se i pisci koji takvo jednostavno objašnjenje nisu mogli prihvatiti. U objavljenim raspravama¹⁶ i u toku rasprave o nacrtu toga udžbenika pokušali su, po Staljinovim riječima, »tvrđiti suprotno«, pokušavajući braniti marksističku stajalište. Staljin im je odgovorio u svojim primjedbama i otišao pri tom korak dalje u preciziranju svoje prijašnje postavke o uništenju suprotnosti između umnog i fizičkog rada. To novo objašnjenje ulazi u udžbenik i svodi se na podvajanje *bitnih* i *nebitnih* razlika između umnog i fizičkog rada.

Bitne razlike zahvaćaju razlike »kulturno-tehničkog nivoa« radnika, inženjera i tehničara, a nebitne doživotno obavljanje jednoga te istog, bilo umnog bilo fizičkog rada. Bitne će razlike *bezuwjetno isčeznuti* — radnici će dostignuti kulturno-tehnički nivo inženjera i tehničara, a nebitne će *bezuwjetno ostati*, jer će »uvjeti rada rukovodećeg kadra u poduzećima biti različiti od uvjeta rada neposrednih proizvođača«. To znači da će ostati i dioba na ljude koji doživotno obavljaju *upravljačke* i *rukovodeće* funkcije i ljude koji doživotno samo *neposredno proizvode* materijalne predmete i usluge. Umni radnici neće nikada izgubiti svoj monopolni položaj u obavljanju raznih općedruštvenih funkcija. Svaka strana doživotno će tjerati samo »svoj« posao i tako će faktički ipak ostati najvažnije razlike između umnih i fizičkih radnika. One će nestati samo formalno, jer će radnici steći mogućnost obuke slične obuci tehničara ili inženjera, ali će se i nakon toga, s diplom ili bez nje, morati vratiti na svoj stari posao.

Kapitalizam je do krajnosti razdvojio umne i fizičke potfunkcije materijalnog procesa proizvodnje. To je posljednje i najviše postignuće povijesnog razvoja društvene podjele rada. Povratka, međutim, nema. Nije moguće ni zamisliti, po toj Staljinovoj direktivi, ponovno objedinjavanje umne i fizičke komponente materijalnog procesa proizvodnje na nivou jedne stvaralačke ličnosti. Fizički radnici mogu samo podizati svoj »kulturno-tehnički« nivo znanja, ostajući i nadalje samo manualni radnici. Čemu će onda služiti naobrazba koja neće biti i praktično primjenjiva?

Ta je konstrukcija imala skrivenu pozadinu i trebala je poslužiti kao koprena za zaobilazanje drugog vrlo važnog problema u transformaciji novog društva, o kojemu u tekstu primjedbi i u udžbeniku nema ni riječi. Naime, sve se suprotnosti između umnog i fizičkog rada »svode« na suprotnosti između *radnika* i *inženjera*, odnosno na suprotnosti između »neposrednih proizvođača« i *produkcijско-tehničke inteligencije*. Preostali umni radnici — partijski i državni funkcionari, administrativni radnici, znanstvenici, prosvjetari, umjetnici td. — kao da ne postoje. Između neposrednih proizvođača i toga dijela društva nema nikakvih, ni »bitnih« niti »nebitnih«, razlika. Radnici ne samo da ne mogu obavljati te poslove nego, štoviše, ne mogu stjecati ni znanja koja su za to potrebna.¹⁷ Ne vodi li to ka zaključku da se

16 V. Paukova, *Protivopoložnost između umstvenim i fizičkim trudom i puti ee uništenja*, Moskva 1940, str. 158; J. A. Kronrod, *Osnovnie voprosi marksističesko-leninskogo učenija o proizvoditelnom i neproizvoditelnom trude pri kapitalizme i socializme*, »Izvestia AN SSSR« br. 1/1947, str. 32-33; I. A. Ančiškin u referatu na teorijskoj konferenciji Ekonomskog instituta AN SSSR 1950. godine, »Voprosi ekonomiki« br. 10/1950, str. 101.

17 Bilo je to protivno Lenjinovu stavu, koji je u svojim spisima — *Država i revolucija*, *Naredni zadaci sovjetske vlasti* i dr. — naglašavao kako je cilj novog

proleterska kultura, koju socijalističko društvo treba da pruži svojim radnicima, svodi isključivo na kulturu tehničko-inženjerskog osoblja?

Bit socijalističkoga društvenog preobražaja upravo i čini proces prenošenja svih umnih, općedruštvenih funkcija na proizvođače, koje su tijekom razvoja klasnog društva *eksproprirali eksproprijatori* svih kategorija i profila, od privatnih vlasnika (eksploatatora) do profesionalnih upravljača i svih drugih umnih djelatelja. Povijesni proces *eksproprijacije eksproprijatora* zahvaća kako kapitaliste, menadžere, tehokrate i birokrate, tako i sve druge pripadnike zajednice, koji na jedan ili drugi način monopoliziraju neku društvenu umnu djelatnost.

Drugim riječima, uz podruštvljenje sredstava za proizvodnju i proizvoda rada, ukidanje *monopola* u sferi umnoga društvenog djelovanja jedan je od najvažnijih zadataka socijalističkog društva. Besklasno je društvo zajednica jednakih i ravnopravnih ljudi koji, na temelju svoga univerzalnog obrazovanja, univerzalno obavljaju sve poslove društva prema svojim sklonostima i zajedničkim potrebama. Pa kad se taj stari credo znanstvenog socijalizma tako olako napušta i zamjenjuje »novim« rješenjima, moralo se doći i do niza drugih pogrešnih zaključaka. To se naročito osjetilo na dva važna teorijska područja koja zahvaćaju probleme kardinalne važnosti za svaki zbiljski socijalistički društveni prevrat i preobražaj.

Na prvom je mjestu problematika *viška rada* i *viška proizvoda*. Te su kategorije po preporukama iz 1941. godine, uvedene u tečaj političke ekonomije kao vječne društvene ekonomske kategorije, lišene svakog odnosa između ljudi i svedene na odnos svih socijalističkih trudbenika prema produktima svoga rada, rada za vlastite potrebe i za fond društvene rezerve i akumulacije. U direktivama iz 1952. godine Staljin nalaže da se sasvim odbace pojmovi potreban rad i višak rada, potreban proizvod i višak proizvoda, potrebno radno vrijeme i višak radnog vremena. To su kategorije klasnog društva i umjetno su ubačene u novi poredak. Ekonomisti moraju prekinuti s neskladom između starih pojmova i novog stanja stvari i zamijeniti stare pojmove novim pojmovima koji odgovaraju novome stanju. Taj se »nesklad moglo podnositi do izvjesnog vremena ali sad je došlo vrijeme kada ga moramo naposljetku likvidirati«.

Tome su zahtjevu pisci udžbenika mudro doskočili.

»Ukoliko u socijalističkome društvu ne postoje eksploatorske klase i eksploatacija čovjeka po čovjeku, utoliko tu nema podjele na potrebni rad i višak rada a, također, ni podjele na potrebni proizvod i višak proizvoda ... Kako se sredstva za proizvodnju u socijalizmu nalaze u društvenome vlasništvu, a sama proizvodnja je sračunata na zadovoljenje potreba čitavog društva i svakog njegova člana, to se rad radnika u proizvodnji dijeli na dva dijela: *rad za sebe* i *rad za društvo*. Sukladno tome i proizvod se rada (izuzimajući onaj dio koji ide na nadoknađivanje utrošenih sredstava za proizvodnju) također dijeli na dva dijela: *proizvod za sebe* i *proizvod za društvo*. Rad za sebe stvara proizvode koji se raspodjeljuju među radnicima prema količini i kakvoći njihova rada, te služi za pokriće osobnih potreba radni-

poretka odumiranje svakog činovištva i preuzimanje svih proizvodnih i ne-proizvodnih funkcija od strane jednih te istih trudbenika.

ka i njegove obitelji. Rad za društvo stvara proizvod koji služi za pokriće društvenih potreba: za proširenje proizvodnje, razvitak obrazovanja, zdravstvo, osiguranje, obranu itd. U socijalističkome društvu, gdje vlast pripada samim trudbenicima, rad za društvo je isto tako potreban kao i rad za sebe.¹⁸

Dakle, ne potrebni rad i višak rada, ili potrebni proizvod i višak proizvoda, nego rad za sebe i rad za društvo, odnosno proizvod za sebe i proizvod za društvo. Nije šija nego vrat! Između prve i druge podjele nema nikakve razlike. Nije u pitanju promjena proistekla iz novih društvenih odnosa, nego se radi o pukoj igri riječima. Prije je potrebni rad bio namijenjen reprodukciji radne snage, a sada je nazvan radom za sebe. Prije je ostatak radnog vremena nazivan viškom rada, a sada je to rad za društvo. Ista podjela, isti sadržaj, isto tumačenje, samo drugi termini. Nema ni riječi o tome tko treba upravljati proizvodom koji je namijenjen društvu, koji dio toga proizvoda troše profesionalni partijski i državni službenici i drugi neproizvodni radnici koji i nadalje, sve dok postoje u tom statusu, žive od tuđeg rada.

Obrađena problematike nacionalnog dohotka nije mogla mimoći razlikovanje *proizvodnog i neproizvodnog rada*, koje je provedeno u skladu s marksističkom teorijom. Proizvodni radnici djeluju u materijalnoj proizvodnji: industriji, poljoprivredi, građevinarstvu, prometu koji služi proizvodnji i trgovini (ako je produžetak procesa proizvodnje u sferi razmjene). Neproizvodni radnici djeluju izvan tih privrednih područja: na područjima državne uprave, kulture, umjetnosti, medicinskog staranja o stanovništvu.

Kad je već priznato da i u socijalizmu egzistiraju brojni neproizvodni radnici, kako je onda moguće tvrditi da više nema viška rada i viška proizvoda? Ako rad u državnoj upravi, političkoj sferi, umjetnosti, zdravstvu itd. *ne stvara* narodni dohodak, onda i ljudi koji ga obavljaju žive od tuđega rada. Neka je, uzmimo, točna postavka da je njihov rad »društveno koristan« — što, uostalom, nije posebno obilježje socijalizma — pa stoga oni i nisu paraziti, ali ostaje činjenica da prirodnu potrebu njihova rada snose drugi pripadnici društva koji svojim radom isporučuju sredstva za uzdržavanje neproizvodnih radnika.

Prema tome, ili svatko živi od svoga rada i onda nema neproizvodnih radnika, ili postoje neproizvodni radnici koji žive od rada drugih. Proizvodni radnici i u socijalističkoj zajednici ne rade samo za sebe, nego i za druge, te u tom smislu pored svoga potrebnog rada snose i stanoviti kvantum *viška rada*.¹⁹ Istina, oni koje tako uzdržavaju ne rade više protiv njihovih interesa, i u tome je važna društvena promjena koja je i sama rezultat postupnog nestajanja klasnog društva i njegovih odnosa proizvodnje i saobraćanja. Umjesto domišljanja: »ima« — »nema« viška rada i viška proizvoda, znanstvenom je analizom potrebno proučavati sustav društvenih odnosa i, s tim u vezi, sve one novine u višku rada koje posvjedočuju da je započeo povijesni pro-

18 *Političeskaja ekonomija* — Učbenik, Moskva 1954, str. 399.

19 Marx upozoruje na činjenicu »da, na kraju krajeva, svi proizvodni radnici, prvo, liferuju sredstva za plaćanje neproizvodnih radnika, drugo, liferuju proizvode koji se troše bez ikakva rada«, odnosno, kako još kaže, »proizvodni radnici stvaraju materijalnu osnovicu za izdržavanje i otuda za egzistenciju neproizvodnih radnika«. *Teorije o višku vrijednosti*, Marx-Engels, »Dela«, sv. 24, str. 125.

ces njegova odumiranja, a koji tek treba dovesti do njegova posvemašnjeg iščezavanja.

Prvi važan zaokret u formiranju novoga društva Engels vidi u »pretvaranju fonda akumulacije u zajedničko dobro udruženih proizvođača«. Ako tim fondom još uvijek raspolažu neproizvodni radnici, onda se — tim više što to stanje duže traje — postavlja pitanje prirode rada koji stvara sredstva akumulacije, kao i prirode rada namijenjena uzdržavanju tako angažiranih neproizvodnih radnika.

Priznavanjem razlika između proizvodnih i neproizvodnih radnika, u drugom se svjetlu pojavljuje i socijalističko načelo *raspodjele prema radu*. Dok se vjerovalo da u novoj zajednici više nema neproizvodnih radnika, to je načelo moglo biti primjenjivano na sve trudbenike, neovisno tome da li rade u privredi ili izvan nje. Nakon priznavanja podjele socijalističkog društva na proizvodne i neproizvodne radnike moralo je uslijediti i drugačije gledanje na probleme raspodjele prema radu. Umjesto toga, sastavljači udžbenika opet su se zadovoljili starom konstatacijom da »u socijalizmu svaki trudbenik prima materijalna dobra prema količini i kakvoći svoga rada«.

Udžbenik parafrazira Marxovu misao da je *rad* svrsishodna djelatnost kojom čovjek prilagođuje predmete prirode svojim potrebama. S toga gledišta, svi članovi zajednice koji djeluju izvan materijalne proizvodnje, i unatoč toj djelatnosti, ipak — *ne rade!* Oni, prema tome, ne mogu biti ni nagrađivani prema radu, nego prema nekoj *drugoj osnovi*. I to može biti »prema radu«, ali u svakome slučaju prema nekoj drugoj, naročitoj vrsti »rada«, koji je različit od rada u materijalnoj proizvodnji i stoga ne može biti poistovećen s njim i strpan u koš iz kojega se raspodjeljuju proizvodi rada prema zalaganjima i učincima njihovih stvaralaca. Zakon raspodjele prema radu djeluje u sferi materijalne proizvodnje, koja je objekt izučavanja političke ekonomije.²⁰

Proširujući njegovo djelovanje na sve trudbenike, sastavljači udžbenika zapadaju u brojne zamke nelogičnosti. Zakon u apstraktnoj formulaciji vrijedi za cijelo društvo, a konkretiziran primjenjuje se samo na radnike iz materijalne proizvodnje, odnosno, još uže, na radnike, kolhoznike, tehničare i inženjere.²¹ To upućuje na prazninu koja je postala gotovo *tabu* temom u raspravama o raspodjeli sredstava za život stanovništva i razini životnog standarda radnika i drugih pripadnika društva. Imamo u vidu *relativne dohotke* različitih kategorija trudbenika i dopustive razlike među njima.

Raspodjela sredstava za potrošnju omiljena je tema starih socijalista i cijeloga radničkog pokreta od početka. Mase su željele da u vihoru revolucije promijene i svoj položaj i udio na društvenoj trpezi, da bi u potrošnji participirali i uživali kao i njihovi gospodari ili, barem, da bi svi bili izjednače-

20 Kada u *Kritici Gotskog programa* piše o raspodjeli u socijalizmu prema količini uloženoga rada, Marx ima u vidu samo *proizvođače*, dok za sve druge pripadnike društva ima u vidu *odbitke* od proizvoda koji se stvara u materijalnoj proizvodnji, pokazujući interes za veličinu tih odbitaka i opterećenje proizvođača.

21 Koliko smo mogli primijetiti samo je u to vrijeme E. Kapustin uzgred upozorio da raspodjela proizvoda u nematerijalnoj sferi rada ima još »neke osobitosti«. *Raspredelenije po trudu — ekonomičeski zakon socializma*, »Voprosi ekonomiki« br. 6/1954, str. 19.

ni u granicama mogućeg. Egalitarna vizija potrošnje ima zagovornike u svim vremenima, a pogotovo među masama koje pogađa najveća oskudica. U sovjetskoj povijesti ona je poznata kao težnja za uravnilovkom u plaćama i standardu žitelja.

U praksi, čitav se problem postavlja dvojako: u obliku odnosa i raspona osobnih dohodaka radnika koji djeluju u neposrednoj materijalnoj proizvodnji i u obliku odnosa te raspodjele prema rasponima osobnih dohodaka u svim drugim neproizvodnim društvenim djelatnostima. Znanstveni se socijalizam zalagao za rješenje kojemu je pribjegli Pariška komuna, opredjeljujući se za raspone (protiv uravnilovke) radničkih primanja prema učincima rada i za izjednačenje raspona (za uravnilovku) u neposrednoj materijalnoj proizvodnji i svakoj drugoj društvenoj djelatnosti, s tim da vrhunska primanja najbolje plaćenih radnika čine granicu koju ne može prekoračiti ni jedan drugi pripadnik društva pa ma kakav posao obavlja i ma kakvu političku ili državnu funkciju izvršuje. To je rješenje primijenio i Lenjin u oktobarskoj revoluciji.²²

S birokratizacijom društva krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina napušten je i taj sistem raspodjele, te nastaje veliki raskorak u plaćama radnika i visokih državnih i partijskih činovnika. Kako se problem i interes za njegovo rješavanje sve više zaoštravao, Staljin je i to pitanje skinuo s dnevnog reda jednom direktivom, i to se zadržalo sve do naših dana. U govoru na savjetovanju rukovodilaca industrije (23. lipnja 1931), on je oštro napao ljude naklonjene »ljevičarskoj nivelaciji u oblasti plaća«. Postoji samo jedno pitanje: plaće u materijalnoj proizvodnji, a tu nema uravnilovke. Drugo pitanje — raspon plaća u političkim organizacijama i državnim ustanovama — više uopće ne postoji.²³ A čega nema o tome se i ne raspravlja. Direktivu je prihvatila sovjetska ekonomska teorija, zajedno s piscima udžbenika.

Staljinove preporuke i direktive do kraja su osiromašile inače nekad bogatu sovjetsku ekonomsku misao. Odredile su joj okvire u kojima se jedino može kretati i dale smjernice i gotova rješenja koje teorija mora pratiti i popularizirati. Pedesetih godina zabilježen je najniži pad teorijske ekonomske misli u Sovjetskom Savezu. Nije više bilo članaka niti knjige o ekonomskim pitanjima, a da nije citiran Staljin — uz Marxa, Engelsa i Lenjina — kao četvrti »klasik« i jedini živi originalni i genijalni ekonomski teoretičar. Domet te teorije najbolje je ocijenio György Lukács u *Pismu o staljinizmu*. Ocjena zaslužuje da bude citirana.

»Staljinova je tendencija uvijek takva da odbaci, gdje god je to moguće, sva posredovanja te da uspostavi neposrednu vezu između najsirovijih činjeničnih podataka i najopćenitijih teorijskih postavki. Upravo se tu pokazuje jasno suprotnost između Lenjina i Staljina. Lenjin je veoma točno razlikovao teoriju, strategiju i taktiku i uvijek je pažljivo proučavao i vodio računa o svim posredovanjima što ih međusobno povezuje... Ne raspoložujući Lenjinovim autoritetom, koji je bio sazdan na temelju velikih akcija i zna-

22 Prikaz te teorije i prakse dajemo u članku *Radničke nadnice i činovničke plaće u socijalizmu*, »Naše teme« br. 1/1957, str. 21—61.

23 Usp. J. V. Staljin, *Nova situacija — novi zadaci privredne izgradnje*, »Pitanja lenjinizma«, str. 323—324.

čajnih teorijskih ostvarenja, i koji je postao već nešto 'prirodno', Staljin je pronašao način da dade neposredno vidljivo opravdanje svim svojim mjerama, tako što ih je prikazivao kao izravne i nužne konsekvencije marksističko-lenjinističkog učenja. U tu svrhu trebalo je ukinuti sva posredovanja, a teorija i praksa morale su biti izravno međusobno povezane. Zbog toga su tolike Lenjinove kategorije morale nestati iz njegova obzorja; čak se i povlačenje u njega javlja kao napredovanje...

Veliki autoritet marksizma iz Lenjinova vremena temeljio se na činjenici što su svi uvidali dijalektičko jedinstvo teorijske zasnovanosti, čvrstoće principa i taktičke elastičnosti. Tako je od sada pa unaprijed ta nova Staljinova metodologija učinila da široki uvijek marksizmu a priori neprijateljski krugovi nisu vidjeli u Staljinovim teorijskim tvrdnjama ništa drugo do li česta sofistička, u mnogim slučajevima pseudoteorijska 'opravdanja' čisto taktičkih mjera ponajčešće veoma nebitne važnosti. Staljin je time izašao u susret teorijskim priželjkivanjima mnogih buržoaskih mislilaca po kojima bi marksizam bio samo jedna politička 'ideologija' kao i sve ostalo... Staljinu je bilo potrebno da aprat precizno izvršava njegove odluke a također, po mogućnosti, da dobije i pristanak širokih masa, pa je zbog toga radikalno uprostio svoja teorijska izlaganja. Ukidanje posredovanja, izravno vezivanje najopćenitijih principa s konkretnim zahtjevima svakodnevne prakse, javilo se u tom smislu veoma prikladnim sredstvom. Ni tu se nije konkretizirala teorija primjenjujući je na praksu, već obrnuto, uprošćavali su se i vulgarizirali principi prema (često samo presumptivnim) zahtjevima prakse...

U svojem posljednjem ekonomskom djelu Staljin je 'otkrio' ono što je 'izmaklo' Marxu, Engelsu i Lenjinu, da svaka ekonomska formacija ima 'osnovni zakon' koji se može sintetizirati u kratkoj rečenici. Ona je tako jednostavna da je i najograničeniji i neobrazovani funkcioner odmah razumije; i, dapače, pomoću nje stavljen je u položaj da bez daljnega osudi u njegovim 'desnim' ili 'lijevim' skretanjima svaki naučni ekonomski rad od kojega objektivno ne razumije baš ništa. Marx, Engels i Lenjin znali su da ekonomske formacije tvore pokretljive i složene sisteme, kojih se suština može definirati jedino posredovanjem točnog ocrtavanja svih njihovih značajnih determinanti, njihovih uzajamnih interakcija, proporcija itd. Staljinovi 'osnovni zakoni' iznose čiste banalnosti, ne objašnjavaju baš ništa, već daju nekim krugovima iluziju da znaju sve unaprijed.

Od sredine šezdesetih godina, nakon kritike kulta Staljinove ličnosti i nagovještaja njegova prevladavanja, sovjetska je ekonomska teorija krenula u potragu za boljim osvjetljavanjem aktualnih ekonomskih problema i tendencija razvoja. U tim su nastojanjima kritizirane i neke njegove postavke u radu iz 1952. godine, premda su u većem dijelu izlaganja njegovi stavovi pohvaljeni.²⁴ S jenjavanjem kritike kulta ličnosti, desetak godina kasni-

24 »Zajedno s tim u radu se nalazi niz pogrešnih teorijskih postavki. Staljin je uprošteno prikazivao uvjete i pretpostavke koje su neophodne za prijelaz od socijalizma ka komunizmu, poričući prisutnost robnonovčanih odnosa u sferi proizvodnje sredstava za proizvodnju državnoga sektora socijalističke ekonomike, tvrdeći da kolhozno vlasništvo predstavlja kočnicu daljnjeg razvitka proizvodnih snaga... Određujući pravilno predmetom političke ekonomije proizvodne odnose, Staljin je dopustio bitne netočnosti (ograničenja) u karakterizacijama njihovih sistema. U njegovoj klasifikaciji nedostaju odnosi razmjene

je postupno slabi i oštrica kritike Staljinovih postavki. Ali, ipak se ekonomska teorija sve manje pridržava strogih okvira preporuka, direktiva, zauzetih stavova i rješenja iz njegovih rasprava. No, i pored toga, njegova prisutnost u sovjetskoj ekonomskoj teoriji i teoriji drugih socijalističkih zemalja, čak i onih koje se suprostavljaju staljinističkoj praksi i idu drugim pravcem razvoja, još je prilično duboko ukorijenjena. To donekle važi i za našu političku ekonomiju.

Staljin je umro, ali *staljinizam* još živi u političkoj ekonomiji. Djelomice iz istih demagoških razloga iz kojih je i ponikao, djelomice iz uvjerenja u točnost njegovih iskaza a djelomice iz navika i tradicija jednopartijskoga političkog sistema i položaja vodećeg čovjeka u njemu. Izuzmemo li Marxa, Engelsa i Lenjina, u sovjetskoj ekonomskoj literaturi pedesetih godina Staljin figurira kao najveći i zapravo jedini ekonomski teoretičar, koji je jedini, uz pokoji stav iz partijskih dokumenata, citiran. Već potkraj toga razdoblja, a naročito početkom šezdesetih godina, vodeći teoretičar u političkoj ekonomiji socijalizma jest Nikita Sergejevič Hruščov. Sad to mjesto u djelima iz političke ekonomije, osobito u udžbenicima, čvrsto zaposjeda Leonid Iljič Brežnjev.²⁵ Ne bismo, dakako, Hruščovu i Brežnjevima mogli pripisati da su do toga »položaja« došli na isti način kao i Staljin.

Korijene reproduciranja kulta ličnosti nazire J. Stanič: »Kad se nakon Staljinove smrti Nikita Sergejevič Hruščov obreo na vrhu... on je doduše počeo... razotkrivati i kritizirati Staljinov 'kult ličnosti', da bi ubrzo zatim stvorio — odnosno, to su stvorili ljudi oko njega, što on nije znao niti mogao spriječiti — prilično sličan vlastiti kult, koji se odražavao u tome što potkraj pedesetih i u početku šezdesetih godina nije bilo članka, rasprave, govora, knjige ili tome sličnoga — s temom iz bilo kojeg područja — a da se autor ne bi pozvao na neki Hruščovljevič navod; također, u svim zgodama iskazivala se Hruščovu neizmjerena i nezaslužena priznanja i pohvale. Kada je u listopadu 1964. smijenjen sa svih rukovodećih položaja, spočitano mu je između ostaloga i gajenje vlastitog 'kulta ličnosti'.

Poslije, kada je Hruščova na vrhu te piramide naslijedio Leonid Iljič Brežnjev, opet počinje razdoblje u kojem gotovo da ne možemo naći mišljenje o nekom političkom, ekonomskom, kulturnom ili bilo kojem pitanju u kojem se njegovi autori ne bi pozivali na mišljenje L. I. Brežnjeva i citirali ga. Ponovo je čovjek, koji se našao na vrhu hijerarhijske ljestvice, ujedno i najviši autoritet na svim područjima. Tako dakle, očito, sam način funkcio-

i potrošnje, pitanja neposredne proizvodnje svode se na položaj različitih socijalnih grupa, složena sveukupnost odnosa vlasništva ograničuje se na oblike vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. Istupajući u više navrata protiv dogmatizma i skolastike u teoriji, naročito ekonomskoj, Staljin se nekritički odnosio prema vlastitim pogrešnim postavkama.« *Ekonomičeskaja enciklopedija — Političeskaja ekonomija*, sv. 4, Moskva 1980, str. 41.

25 Staljinov autoritet u sovjetskoj političkoj ekonomiji najbolje pokazuje udžbenik *Političeskaja ekonomija* iz 1954. godine. Dva udžbenika poznaju kao glavnog teoretičara političke ekonomije socijalizma Nikitu Hruščova: *Kurs političeskoj ekonomii*, red. N. A. Cagalov, Moskva 1963. i *Hrestomatija po političeskoj ekonomii*, red. I. M. Brover, Moskva 1963. Druga dva ističu na prvome mjestu Brežnjeva: J. G. Kozlov, *Political Economy: Socialism*, Moskva 1977. i *Političeskaja ekonomija — Učbenik*, pod rukovodstvom A. M. Rumjanceva, 4. izd., Moskva 1980.

niranja Partije, sistem partijske hijerarhije i odnosa unutar nje, objektivno stvara kult vode, i zatim, nadalje, po ljestvici, i 'kultove' ostalih vođa, onoliko manjih koliko su manji i njihovi 'kultovi'.²⁶

Daleko je, pak, štetniji *posredni* utjecaj *kulta ličnosti* u političkoj ekonomiji socijalizma, koji je veoma rasprostranjen i utjecajan u svim sredinama. On se očituje na niz načina i u nizu pokazatelja, u pozadini kojih su upravo staljinistički korijeni.

Tematika političke ekonomije socijalizma *nije globalna* u smislu proučavanja socijalizma kao *svjetskog procesa* — prisutnog u svim zemljama — i izdvajanja, uopćavanja i generaliziranja onih prevratničkih *povijesnih procesa* koji nastaju usporedo s klasnim društvom i provlače se kroz sve njegove faze razvoja, da bi u naše doba postajale dominantne u različitim okolnostima i oblicima ispoljavanja. Svatko gudi na žici svoje *domaće* prakse i politike, prikazujući vlastite preokupacije, pa i nevolje, kao obrazac i put za sve zemlje i narode.

Konkretna *ekonomika* i *ekonomska politika* postaju objektima i okvirima »nacionalno« obojene političke ekonomije socijalizma, s nedostatnim ili najčešće nikakvim *kritičkim* osvrtima na vlastita postignuća, ali zato s *po-hvalama* i *idealizacijama* koje euforično slave proklamirano (pa makar se i neostvarivalo, djelomice ili čak i neznatno ostvarivalo) i kao da uvjeravaju cijeli svijet da mu je to perspektiva i neizbježan put razvoja i napretka. U toj orijentaciji nezaobilaznom postaje *vulgarizacija* i prava *apologetika* vladajućih odnosa proizvodnje i saobraćanja u kojima vodeće pozicije drži jedina, pa zato i »najbolja«, politička *partija* i *država*, kojima su sve ostale društvene strukture, ustanove i organizacije puke proizvedene ruke.

Materijalna djelatnost vladajuće partije i države, odnosno *administracije* koja pod tim stijegom djeluje, nije u središtu pažnje političke ekonomije socijalizma niti je podložna empirijskim istraživanjima i identifikaciji promašaja, grešaka, otuđenja, izopačenosti i zloupotreba. Nema ni pokušaja analize temeljnih *suprotnosti* između socijalnih slojeva unutar radničke klase, isto tako kao ni nastojanja da se sagledaju njihovi povijesni zadaci i, u skladu s tim, utvrde ciljevi pojedinih razvojnih etapa socijalističkoga društvenog preobražaja. U nauci je kao i politici, omiljeno zaklanjanje iza apstraktnog svodenja svih slojeva novoga društva na niz šturih odrednica sadržanih u pojmu *radnička klasa* i opravdavanja svega i svačega njezinim isto toliko apstraktno određenim historijskim interesima.

Malo je izvođenja vladajuće ekonomske strukture iz povijesnog razvoja *svjetske zajednice*. Rijetka su traganja za *proizvodnim snagama*, kao uzročnicima i odrednicama konkretnih opredjeljenja, mogućnosti, ostvarenja i neostvarenja. Prenaglašena uloga *subjektivnih* činilaca vodi u *voluntarizam* i nedostatak istraživanja sadržaja načina proizvodnje kao odlučujućeg čimbenika u kreiranju i modificiranju *oblika* društvenoga materijalnog života, kao i povratnog utjecaja društvenih oblika na revolucioniranje i modificiranje sadržaja u tim okvirima.

Nevjerojatno je zanemarena problematika *otuđenja*, *oslobađanja* i *humanizma* — glavna preokupacija Marxovih ranih radova — u tekućim procesima

i razvojnim etapama socijalističkoga društvenog uspona. Predimenzionirani su mjesto i uloga *robne proizvodnje* i *robnonovčanih odnosa* u ekonomskoj strukturi prijelaznog društva, koju izučava, ili bi ju barem trebala izučavati, politička ekonomija socijalizma. Navikla na formalnogičko rasuđivanje, politička ekonomija olako prelazi preko problema *odumiranja države*, bilo iz uvjerenja da takav prevrat nije moguć iz nekih razloga, bilo iz uvjerenja da je taj zaokret, ako ne potpuno ono barem uglavnom, već postignut. Ona se, na sličan način, odnosi i prema *udruživanju rada*, *samoupravljanju* i *oslobađanju rada*, a da se i ne govori kako su posve izostale potrage za aktualnim *promjenama* u visokorazvijenim kapitalističkim zemljama koje vode u pravcu socijalizma ili su već određeni oblik njegova ostvarivanja.

Naposlijetku, treba napasti i sam *jezik* političke ekonomije socijalizma, koji se ne razlikuje od jezika tekuće politike i političara u njihovim dnevnim aktivnostima i viđenjima vlastitih djela i konkretnih zbivanja, kao ni od jezika neposrednih aktera materijalnog života kad istupaju sa svojim ravnodušnim, pragmatičnim ili odbojnim viđenjima površinskih pojava i kad kroje odjeću zbilji prema svojoj mjeri, naobrazbi i težnji. Ne zalazeći iza svijeta vidljivih pojava i procesa, ne tražeći i ne uopćavajući prikriveni sadržaj šarolikog privida, politička ekonomija socijalizma ne uspijeva prekoračiti granice *pozitivizma* i *deskripcije* u opisivanju suvremene zbilje.

Adolf Dragičević

INROADS OF STALINISM IN THE POLITICAL
ECONOMY OF SOCIALISM

Summary

The author analyzes the evolution and fate of political economy, particularly of the political economy of socialism, in the Soviet Union and, indirectly, also in other socialist countries. Special attention is drawn to the Stalinist roots in the political economy of socialism, which he sees in the tradition and practice of a one-party political system, in the conviction in the truthfulness of its own ideological discourse, and in demagogic reasons, which had also helped to bring about Stalinism.

In the Soviet Union, from the times of Stalin's rule and until more recent times, political economy is reduced to the study of the capitalist mode of production and to a description of concrete economic policies in the country. The manifestation of this attitude is the identification of political economy with economics and economic policy.

The author analyzes some crucial postulates of Soviet economic thinking of that period. He provides critical comment on the thesis that every social mode of production has its own »basic economic law«, from which are derived five »basic economic laws«, that of the primitive community, of the system of slavery, of feudalism, of capitalism and of socialism. The author suggests that Marx's theory indicates the existence of a general economic law, operating in every mode of production: the law of proportionality.

A critical review is made also of some other Stalinist and Soviet economic postulates: on the social division of labour, on the possibilities and ways of transcending the division into intellectual and physical labour, on the problems of labour surplus and product surplus, etc.